

МОРОЗ О. В.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
та процесу*(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 347.447.52(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.1.16>**ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ СТОРОНАМИ УМОВ
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ**

У статті здійснено аналіз поняття цивільно-правової відповідальності сторін за порушення умов договору. Автором вивчається співвідношення «договірної санкції» та «договірної відповідальності». Вказано, що розглядаючи підставу цивільно-правової відповідальності у цілому (як договірну, так і позадоговірну), тривалий час панувала думка, згідно з якою підставою цивільно-правової відповідальності був «склад цивільного правопорушення». Зазначено, що до умов цивільно-правової відповідальності відноситься: протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав, наявність збитків (шкоди), причинний зв'язок між порушенням суб'єктивних цивільних прав та збитками (шкодою), вина порушника. Перші три умови є об'єктивними, а четверта – вина – суб'єктивною підставою цивільно-правової відповідальності. Вказано, що законодавцем, встановлені наступні правові наслідки за порушення зобов'язань: припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; зміна умов зобов'язання; сплата неустойки; відшкодування збитків та моральної шкоди. Автором аналізується поняття збитків. Вказується, що у цивільному праві України традиційним є принцип повного ... відшкодування збитків. Охарактеризовано правові наслідки, що наступають у випадку порушення договірних зобов'язань. Пропонується доповнити законодавство нормами, які встановлюють відповідні заходи відповідальності за порушення, які допускаються на стадії укладення договорів. Вказується на необхідність правильного вибору виду санкції та визначення порядку її застосування із врахуванням характеру завдань, що вирішуються. Зазначається необхідність вдосконалення науково обґрунтованих методик обчислення збитків, диференціація їх відповідно до особливостей господарської діяльності потерпілого та характеру допущеного порушення.

Ключові слова: *цивільно-правовий договір, цивільно-правова відповідальність, порушення зобов'язання.*

Moroz O. V. Legal consequences of breaching the terms of the civil contract by the parties

The article analyzes the concept of civil liability of the parties for breach of contract terms. The author studies the relationship between “contractual sanction” and “contractual liability”. It is indicated that considering the basis of civil liability as a whole (both contractual and non-contractual), for a long time the prevailing opinion was that the foundation of civil liability was the “composition of a civil offence”. It is noted that the conditions of civil liability include: the illegality of the violation of subjective civil rights, the presence of damages, the causal connection between

the breach of subjective civil rights and injuries, and the fault of the violator. The first three conditions are objective, and the fourth – is fault – a subjective basis for civil liability. It is indicated that the legislator established the following legal consequences for breach of obligations: termination of the obligation as a result of the unilateral refusal of the obligation, if it is established by the contract or law, or termination of the contract; changing the terms of the obligation; payment of penalty; compensation for damages and moral damage. The concept of damages is analyzed. It is indicated that the principle of full compensation for damages is traditional in the civil law of Ukraine. The legal consequences that occur in case of violation of contractual obligations are described. The regulations setting forth liability measures for violations that happen at the stage of concluding contracts are proposed to amend the legislation. The need to choose the type of sanction properly and determine the order of its application, taking into account the nature of the tasks being solved, is pointed out. The need to improve scientifically based methods for calculating damages, their differentiation according to the characteristics of the economic activity of the victim, and the nature of the committed violation are noted.

Key words: *civil contract, civil liability, breach of obligation.*

Вступ. Для забезпечення стабільності цивільного правовідношення, забезпечення належного виконання сторонами своїх обов'язків, та відновлення, порушеного боржником, права кредитора у зобов'язанні, відновлення його майнового положення, що постраждало від порушення його права, застосовується механізм відповідальності за порушення сторонами умов договору.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика цивільно-правової відповідальності та правових наслідків порушення сторонами умов цивільно-правового договору досліджувалася ученими в різних аспектах. Ґрунтовні дослідження у цій сфері були здійснені О.С. Йоффе, Г.К. Матвеевим, Б.С. Антімоновим, Р.Б. Шишкою та іншими ученими.

Постановка завдання. Мета дослідження – загальне дослідження та аналіз правових наслідків порушення сторонами умов цивільно-правового договору.

Результати дослідження. Питання поняття цивільно-правової відповідальності є досить спірним у юридичній науці. Так, деякі вчені розглядають цивільно-правову відповідальність як одну з форм державного примусу, що пов'язана із застосуванням санкцій майнового характеру, які направлені на відновлення порушених прав та стимулювання нормальних економічних відносин юридично рівноправних суб'єктів цивільного обороту. Хоч відповідальність може бути реалізована і у безспірному (неповозному) порядку та навіть добровільно покладена на себе особою-боржником шляхом сплати суми неустойки чи збитків стороні, яка потерпіла, це не змінює її державно-примусового характеру.

Водночас необхідно відзначити, що державний примус та примусовий характер притаманні будь-якій санкції, що заснована на правовій нормі примусового засобу. Однак, як вірно відзначав О.С. Йоффе, не будь-яка санкція є засобом юридичної відповідальності. Відповідальність – це не просто санкція за правопорушення, а така санкція, що тягне певні позбавлення майнового чи особистого характеру [1, с. 7–8].

При дослідженні договірної правовідношення значний інтерес викликає визначення співвідношення «договірної санкції» і «договірної відповідальності». Як вірно відзначав Б.С. Антімонов, – «договірною санкцією є правовий наслідок, який норма встановлює чи допускає у випадку порушення договірної зобов'язання. Такий наслідок є завжди несприятливим для сторони у договорі. Ця ознака властива й договірній відповідальності, оскільки договірна відповідальність являється видом договірної санкції. Проте договірна відповідальність має й свої специфічні особливості, видові ознаки, якими вона відрізняється від родового поняття договірної санкції. Договірна відповідальність виступає завжди додатковим зобов'язанням, яке містить додаткову правомочність кредитора та додатковий обов'язок боржника, яких не було у змісті первинного зобов'язання до його порушення» [2, с. 17].

Не будь-яка договірنا санкція, безумовно, може бути охарактеризована як додаткове зобов'язання, що тягне для боржника позбавлення майнового характеру [3, с. 190].

Деякі науковці виокремлюють так звану позитивну відповідальність, під якою розуміється неухильне, суворе, гранично ініціативне здійснення усіх обов'язків.

Так, О.С. Йоффе вірно відображає суть поняття відповідальності та запропонував наступне визначення: «цивільно-правова відповідальність виступає санкцією за правопорушення, що викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав чи покладання нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків» [4, с. 97].

Р.Б. Шишка вказував на те, що відповідальність не слід розглядати тільки як наслідок здійсненого правопорушення, а й як обов'язок, що не залежить від порушника та підлягає виконанню самостійно [5, с. 592].

Розглядаючи підставу цивільно-правової відповідальності у цілому (як договірну, так і позадоговірну), необхідно вказати, що тривалий час панувала думка, згідно з якою підставою цивільно-правової відповідальності був «склад цивільного правопорушення» [6, с. 7].

Одні вчені склад цивільного правопорушення визначають як сукупність певних ознак правопорушення, що характеризують її як достатню підставу відповідальності. На думку інших вчених – це сукупність спільних, типових умов, які необхідні для покладання відповідальності на порушника цивільних прав та обов'язків, та які в різних поєднаннях зустрічаються при будь-якому цивільному правопорушенні. Не дивлячись на дані відмінності в основному ці позиції виражають єдину думку – підставою цивільно-правової відповідальності виступає склад цивільного правопорушення.

Вченими був визначений і набір елементів складу цивільного правопорушення. До умов цивільно-правової відповідальності відноситься: протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав, наявність збитків (шкоди), причинний зв'язок між порушенням суб'єктивних цивільних прав та збитками (шкодою), вина порушника. Перші три умови є об'єктивними, а четверта – вина – суб'єктивною підставою цивільно-правової відповідальності [7, с. 837].

Інші цивілісти визначають, що підставою цивільно-правової відповідальності (єдиною та спільною) виступає порушення суб'єктивних цивільних прав (як майнових, так і особистих немайнових), оскільки цивільно-правова відповідальність виступає відповідальністю одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим, загальною метою якої є відновлення порушеного права на основі принципу відповідності розміру відповідальності розмірові заподіяної шкоди чи збитків. При застосуванні цивільно-правової відповідальності не мають жодного правового значення «шкідливі наслідки» з точки зору негативного впливу допущеного порушення цивільних прав на суспільні інтереси (як і самі суспільні інтереси), «об'єктивна» та «суб'єктивна» сторони цивільного правопорушення.

У юридичній енциклопедії міститься класичне визначення збитків: вартісний (грошовий) вираз майнової шкоди, завданої протиправними діями одного суб'єкта права іншому [8, с. 549].

Згідно зі ст. 22 ЦК України [9] збитками є: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила чи мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Збитки відшкодовуються в повному обсязі, якщо договором чи законом не передбачено відшкодування в меншому чи більшому розмірі. Якщо особа, яка порушила право, одержала в зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, який має відшкодуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.

Отже, склад збитків, які підлягають відшкодуванню кредиторів у випадку невиконання або неналежного виконання боржником зобов'язання, традиційно складається з реальних збитків та упущеної вигоди. У цивільному праві України традиційним є принцип повного відшкодування збитків.

Застосування принципу повного відшкодування збитків передбачено необхідністю відновити права потерпілої сторони у зобов'язанні. О.С. Йоффе вказував, що, тільки керуючись принципом повного відшкодування збитків, можна відновити положення, що існувало на момент правопорушення; тільки завдяки йому, забезпечується всебічна охорона інтересів осіб, які зазнають збитків від своїх контрагентів; тільки слідуючи даному принципу, збитки, які настали, вдається повністю покласти на рахунок особи, що їх завдала [4, с. 103].

Протиправною вважається така поведінка особи, що порушує приписи закону або іншого нормативного акту чи виявилася в невиконанні або неналежному виконанні договірної зобов'язання. Протиправність поведінки боржника або кредитора полягає у порушенні договірної зобов'язання [10, с. 138]. Згідно зі ст. 610 ЦК України [9] порушенням зобов'язання є його невиконання чи виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

Відповідальність за невиконання зобов'язань може настати за наявності причинного зв'язку між неправомірними діями (бездіяльністю) винної особи та завданою кредитором шкодою. Це неодмінна умова відповідальності, тому причинний зв'язок має виявлятися та встановлюватися у кожному окремому випадку.

Для покладення відповідальності за цивільне правопорушення необхідна наявність ще однієї умови – вини заподіювача. Вина у праві як правило розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки і її наслідків.

В цивільному праві діє презумпція вини особи, що вчинила правопорушення. Згідно зі ст. 614 ЦК України [9] особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність тільки за наявності її вини (умислу чи необережності), якщо інше не встановлено законом чи договором. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Відсутність своєї вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання. Законодавець визначає вину в формі умислу (особа передбачає наслідки своєї протиправної поведінки та бажає їх наступу або допускає їх) та у формі необережності (особа передбачає наслідки своєї протиправної поведінки, проте легковажно сподівається їх запобігти, або не передбачає наслідків, проте повинна була передбачити).

Законодавством України, встановлені наступні правові наслідки за порушення зобов'язань: припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; зміна умов зобов'язання; сплата неустойки; відшкодування збитків та моральної шкоди (ч. 1 ст. 611 ЦК України [9]).

Відповідно до ч. 2 ст. 611 ЦК України [9] в разі порушення боржником негативного зобов'язання кредитор незалежно від сплати неустойки та (або) відшкодування збитків та моральної шкоди має право вимагати припинення дії, від вчинення якої боржник зобов'язався утриматися, якщо це не суперечить змісту зобов'язання. Дана вимога може бути пред'явлена кредитором й у разі виникнення реальної загрози порушення такого зобов'язання.

Виступаючи заходами цивільно-правової відповідальності, вказані вище правові засоби виступають і в інших значеннях. Вони також є і засобами захисту прав, а неустойка (штраф, пеня) виступає ще й як спосіб забезпечення виконання зобов'язань. В сукупності їх функцій, вони виступають одним з основних інструментів зміцнення договірної дисципліни, що, в свою чергу, представляє важливий резерв піднесення економіки, прискорення перетворень у господарській та соціальній сферах [11, с. 13–14].

Із врахуванням характеру проблем, які виникають у договірних відносинах, доцільно розглянути вищевказані правові інститути, перш за все, у ролі заходів відповідальності за невиконання чи неналежне виконання цивільно-правового договору.

На практиці є досить поширеними такі порушення, для запобігання яким необхідне встановлення заходів майнової відповідальності. Загроза стягнення збитків часто є недостатньо ефективною мірою, оскільки виявляється вкрай важко, а у деяких випадках й просто неможливо встановити конкретний розмір збитку від правопорушення. Йдеться про такі неналежні дії, як ухилення від укладення цивільно-правового договору, затримка передачі відповідного майна і таке інше. Відсутня можливість передбачити санкції за них у договорі

між сторонами, оскільки порушення настає до укладення чи на стадії укладення цивільно-правового договору.

У зв'язку з цим виникає необхідність торкнутися однієї проблеми загального характеру. В цивілістиці традиційно виокремлюється два різновиди цивільно-правової відповідальності: договірної та деліктної. Поряд із цим загальновизнаним є й положення, в силу якого у цивільному праві існує самостійне зобов'язання укласти цивільно-правовий договір, коли необхідність його укладення передбачена законом чи попереднім договором між контрагентами. Забезпечення виконання вказаного зобов'язання передбачає виокремлення особливої групи заходів відповідальності. Вони застосовуються у зв'язку із допущеною неправомірною відмовою від укладення чи затримкою оформлення договору та умовно можуть бути названі «переддоговірними» санкціями.

Необхідно було б доповнити законодавство нормами, які встановлюють відповідні заходи відповідальності за вказані порушення. Таке рішення, на нашу думку, є найбільш доцільним із урахуванням поширеності й суттєвого характеру порушень, які допускаються на стадії укладення договорів.

Основним принципом виконання зобов'язань виступає реальне здійснення суб'єктами їх прав та виконання прийнятих на себе зобов'язань. Встановлення майнової відповідальності має спонукати учасників правовідносин до своєчасного та належного виконання зобов'язань.

Здійснюючи аналіз ефективності санкцій, деякі вчені визначають низьку результативність відповідальності за багато правопорушень, пов'язуючи дане положення із недоліками у правовому регулюванні відповідальності.

До моментів, які вимагають основної уваги, на нашу думку, відноситься правильний вибір виду санкції та визначення порядку її застосування із врахуванням характеру завдань, що вирішуються. При порушеннях, які носять триваючий характер, як підтверджує практика, добиватися реального виконання зобов'язань більш успішно надають можливість не одноразові стягнення сум, а безперервно-поточні (відповідно тривалості прострочення) санкції.

Цивільно-правову відповідальність у вигляді неустойки (штрафу, пені) важливо передбачати за невиконання та інших значимих для сторін вимог.

Основним засобом боротьби з такими порушеннями виступає стягнення заподіяних збитків.

Можливість відшкодування збитків як заходи впливу та спосіб відновлення майнового положення кредитора у деяких договірних зобов'язаннях використовується досить таки нечасто.

Дане положення, однак, не дає підстави для протиставлення неустойки стягненню збитків та оголошення неустойки як основний спосіб забезпечення виконання зобов'язань. Кожен із заходів відповідальності може виконувати відповідні функції тільки за наявності відповідних умов. У зв'язку із цим важливо з'ясувати, які обставини можуть викликати слабе використання такої міри, як відшкодування збитків потерпілій стороні. На думку деяких вчених, таке положення обумовлюється відсутністю належної уваги із боку правознавців до проблеми відшкодування збитків [12, с. 6]. З даною думкою досить важко погодитися. Основною причиною, на наш погляд, є складність обґрунтування вимог про відшкодування збитків у господарському суді.

Обґрунтування позовів про стягнення збитків дійсно пов'язане з великими складнощами. Це стосується таких моментів, як встановлення причинного зв'язку між порушенням та його негативними наслідками і розміру втрат.

Разом із цим навряд чи можна прийняти пропозицію про спрощення процедури доведення збитків. Будь-які спрощення, які мотивуються складністю документально підтвердити причинний зв'язок чи розмір збитків, можуть привести до зворотних результатів – свавілля під час ухваленні судових рішень, необґрунтованому стягненню сум з відповідачів.

Метою цивільно-правової відповідальності є відновлення порушених майнових прав кредитора, який потерпів від порушення. Досягнення даної мети ускладнюється при заміні

збитків твердою сумою. Слушно зауважив О.С. Йоффе, що стягнення заздальгідь передбачених договором грошових сум має ту перевагу, що для цього досить одного факту винного порушення зобов'язання: не потрібно доводити ні розмір, ні факт настання збитків. Недолік же подібних заходів полягає у тому що сума, яка стягується із порушника «не порівнюється із заподіяною ним майновою втратою й тому відшкодувати збиток зазвичай не здатна» [13, с. 109–110].

Найбільш доцільним вирішенням даної проблеми є вдосконалення науково обґрунтованих методик обчислення збитків, диференціація їх відповідно до особливостей господарської діяльності потерпілого та характеру допущеного порушення.

Висновки. Таким чином, завдяки заходам цивільно-правової відповідальності, наведені вище правові засоби виступають одним з основних інструментів зміцнення договірної дисципліни, яка представляє важливий резерв для піднесення економіки.

Список використаних джерел:

1. Йоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Л. : ЛГУ, 1955. 311 с.
2. Антимонов Б.С. Основания договорной ответственности социалистической организации. М. : Госюриздат, 1962. 175 с.
3. Мороз О. В. Цивільно-правова відповідальність за порушення сторонами умов договору. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. Вип. 45. С. 188–194.
4. Йоффе О.С. Обязательственное право. М. : Юрид. лит., 1975. 880 с.
5. Предпринимательское право Украины: Учебник / Р.Б. Шишка, А.М. Сытник, В.Н. Левков и др. / Под общей ред. канд. юрид. наук Р.Б. Шишки. Харьков: Эспада, 2001. 623 с.
6. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. К.: Киевский университет, 1955. 308 с.
7. Цивільне право України: Підручник: У 2 к. / Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. К.: Юрінком Інтер, 2000. К. 1. 864 с.
8. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1999. Т. 2: Д-Й. 744 с.
9. Цивільний кодекс України: від 16.01.2003 р. № 435–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 25.03.2023 р.).
10. Свистун Л.Я. Договори перевезення вантажів автомобільним транспортом: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2005. 190 с.
11. Красавчиков О.А. Договорная дисциплина: сущность и основные компоненты. *Договорная дисциплина в советском гражданском праве: межвуз. сб. науч. тр.* Свердловск: Свердловский юридический институт, 1985. С. 4–27.
12. Овсиенко В.В. Проблемы возмещения убытков в хозяйственном праве: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Харьков, 1972. 33 с.
13. Йоффе О.С. Право и хозяйственная деятельность социалистических организаций. М. : Юрид. лит., 1979. 111 с.

